अर्थसंग्रहः

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान
नई दिल्ली

पुरोवाक्

विदन्त्येव विपश्चितो यत्संस्कृतभाषा भारतीयां साहित्यपरम्परां तत्संवलितां प्रज्ञाञ्च सहस्त्रशो वर्षेभ्य: प्रकाशयन्ती संवर्धयन्ती च राजते। इयं हि भाषा परम्परा प्रज्ञा च प्रतियुगं नवनवमात्मानं प्रस्फुरति समाविष्करोति च। तत्र च वेदा:, शास्त्रीयं वाङ्मयम्, इतिहास:, पुराणानि, काव्यानीत्यनेकरचना: विकासंगता:। ताश्च परम्परया संरक्षिताश्च। तत्ता आधुनिकशैल्या च संरक्षितुकामं राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानं मुद्रणं सान्द्रमुद्रिकानिर्माणं, सङ्गणकद्वारा संरक्षणमिति विविधप्रयासै: प्रयतमानं वर्तते। तत्राद्यं स्थानं भजते अध्ययनमध्यापनमिति स्वीयपरिसरेषु यत्र मौखिकपद्धत्या इमा: परम्परा: संरक्ष्यन्ते।

सर्वसाधनसम्पन्नेऽस्मिन्नाधुनिकलोकेऽपि ग्रन्थानां महत्ता न किञ्चिन्न्यूना दृश्यते। तत्र च कारणं सर्वजनसुलभतैव। अतएव संस्थानमपि ग्रन्थप्रकाशनकर्मणि आत्मानं सततं व्यापारयति। न केवलं स्वयं ग्रन्थान् प्रकाशयति अपि तु ग्रन्थप्रकाशनार्थमनुदानमपि दत्त्वा प्रकाशकान् लेखकांश्च प्रोत्साहयति। लोकप्रियग्रन्थमाला, शास्त्रीयग्रन्थमाला, अप्रकाशितग्रन्थप्रकाशनमाला इति विविधग्रन्थमाला: संस्थानेन प्रकाश्यन्ते। ते च ग्रन्था: भृशं विद्वल्लोकेन समादृता आद्रियन्ते च। एतदतिरिच्य संस्कृतभाषाध्ययनार्थमपि स्वाध्यायशैल्या विरचिता दीक्षाग्रन्था अपि संस्थानेन प्रकाशिता लोके चिरं प्रतिष्ठायां प्राप्नुवन् ये च ग्रन्था: अनौपचारिकसंस्कृतशिक्षणकेन्द्रेषु आभारतं प्रधानतया पाठ्यन्ते।

एवं प्रकाशितग्रन्था: अचिरादेव विद्वत्समाजस्य स्वाध्यायरतानां जिज्ञासूनां छात्राणां च कृते सुलभ्या भवन्तीति संस्थानप्रकाशनानां वैशिष्ट्यं प्रयोजनञ्च चरितार्थतां याति। तादृशग्रन्थानां पुन: प्रकाशनायापि संस्थानं कटिबद्धं वर्तते। तत्र क्रमे एष ग्रन्थो विद्वल्लोकेन भृशं समादृत: **अर्थसंग्रह:** इति नामक: **मीमांसा शास्त्रीय:** संस्थानस्य पुनर्मुद्रणयोजनान्तर्गततया प्राकाश्यन्नीयते। एषोऽपि ग्रन्थ: सर्वै: यथापूर्वं समाद्रियेत इति विश्वसिमि। अस्मिन् पुनर्मुद्रणकर्मणि साहाय्यमाचरितवद्भ्य: सर्वेभ्य: संस्थानस्य अधिकारिभ्य: सम्यङ् मुद्रणार्थं च मुद्रकाय साधुवादान् वितरामि।

–राधावल्लभ: त्रिपाठी

अर्थसंग्रहविषयानुक्रमणिका

विषयः	पृष्ठम्
मङ्गलाचरणम्	१
तत्रारम्भकसूत्रावतरणम् ...	३
धर्मविचारशास्त्रस्यावश्यकता	५
धर्मलक्षणप्रश्नः	६
वेदस्य धर्मप्रतिपादकत्वम् ...	८
भावनाविचारः	१०
शाब्दी भावना	११
शाब्द्या लौकिकवैदिकभेदौ ...	१२
आर्थीभावनालक्षणम् ...	१९
आर्थीभावनाया अंशत्रयम् ...	२१
वेदलक्षणविचारः	२७
विधिमीमांसा...	२८
वाक्यभेददोषपरिहारः ...	२९
गुणविध्यादिभेदाः	३०
उभयविधित्वम्	३०
विधिश्चतुर्विधः	३२
उत्पत्तिविधिः...	३२
यागस्य रूपद्वयम्	३४
विनियोगविधिः	३५
विधेः श्रुत्यादिषट्प्रमाणानि ...	३८
श्रुतिनिर्वचनम्	३९
विनियोक्त्री श्रुतिस्त्रिधा ...	४०
तृतीयाविभक्तिरूपया उदाहर०	४१
द्वितीयारूपाया विनियोक्त्र्या उदा-हरणम्	४१
द्वितीयाविनियोक्त्र्या उदाहरणम्	४२
सप्तमीविभक्तिविनियोक्त्र्या उदाहरणम्	४३
अमूर्ताया अपि भावनाङ्गत्वम्	४४
भावनाया आख्यातवाच्यत्वम्	४६
लिङ्गनिर्वचनम्	४९
वाक्यनिर्वचनम्	५२
प्रकृतिविकृतिलक्षणम् ...	५३
प्रकरणनिरूपणम्	५५
प्रकरणद्वैविध्यम्	५४
महाप्रकरणम्	५५
अवान्तरप्रकरणम्	५७
संदंशलक्षणम्	५७
स्थाननिरूपणम्	६१
पाठसादेश्येन विनियोगः ...	६१
अनुष्ठानसादेश्येन विनियोगः	६३
समाख्यानिरूपणम्	६६
विनियोगविधिबोधिताङ्गानि ...	६७
संनिपत्योपकारकाणि	६८
आराटुपकारकाणि	६८
प्रयोगविधिः	७०
क्रमस्वरूपम्	७२
श्रुत्यादिषट्प्रमाणानि	७३
श्रुतिलक्षणम्	७३
अर्थक्रमलक्षणम्	७६

*

तस्य च करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन, तत्पूर्वमपि तस्याः शब्दे सत्त्वात्। किंतु भावनाज्ञापकत्वेन शब्दभावनाभाव्य-

---

पुरुषप्रवृत्तिदर्शनेन तस्य वक्ष्यमाणपुरुषप्रवृत्तिनिर्वर्तकत्वेन शब्दभावनाकरणत्वं नानुपपन्नमिति भावः। अन्ये त्वाहुः–विधिशब्दस्य पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावनाज्ञान-हेतुर्व्यापारस्तद्वाचकशक्तिमत्तया विधिशब्दज्ञानं स एव च तस्य प्रवृत्तिहेतुर्व्यापार इति प्रवर्तनाभिधानीयकं लभते, ज्ञानद्वारेणैव शब्दस्य प्रवृत्तिजनकत्वात् ज्ञान-जनकव्यापारातिरिक्तव्यापारकल्पने मानाभावात्। ज्ञानकरणकश्च व्यापारः, तस्य स्वज्ञानं शक्तिज्ञानं शक्तिविशिष्टस्वज्ञानं च। तत्राद्ययोरन्यतरस्य शब्दभावनात्वम्, तृतीयस्य तु तत्र करणत्वमिति विवेक इति। तस्य च लिङादिज्ञानस्य न शब्दभावनोत्पादकत्वेन तत्करणत्वं संभवति। तस्माल्लिङादिज्ञानात्पूर्वमपि तस्याः शब्दभावनायाः शब्दे विद्यमानत्वेन तदुत्पादकत्वासंभवादित्याह—**तस्य चेत्यादिना**। **ननु** कथं लिङादिज्ञानस्य भावनासाधकत्वेन तत्करणत्वं न स्वीक्रियते? चक्षुरादेस्तत्संनिकर्षस्य वा रूपादिज्ञानसाधकत्वेनैव तत्करणत्वदर्शना-दिति चोदयति—**किंत्विति**। समाधत्ते—**भावनेत्यादिना**। यथा कुठारस्य छिदिक्रियाभाव्यद्वैधीभावनिर्वर्तकत्वेन छिदिभावनाकरणत्वं तथा लिङादिज्ञानस्य शब्दभावनाभाव्यार्थभावनानिर्वर्तकत्वेन शब्दभावनाकरणत्वमिति भावः। तथा चोक्तं कुठारादीनामपि छिदिक्रियाभाव्यद्वैधीभावनिर्वर्तनद्वारेण छिदिभावना-करणत्वदर्शनादिति। किंच रूपादिज्ञानस्य चक्षुःसंनिकर्षादेः प्रागसत्त्वेन तस्य तत्साधकत्वेन तत्करणत्वं, शब्दभावनायास्तु प्रागपि सत्त्वेन लिङादिज्ञानस्य तत्साधकत्वेन तत्करणत्वासंभवेऽपि तद्भाव्यार्थभावनानिर्वर्तकत्वेन तस्य शब्द-भावनाकरणत्वं कुठारवदुपपद्यते। **ननु** कुठारस्य तु छिदिक्रियानिर्वर्तकत्वमपि भवतीति चेत्–सत्यम्; दृष्टान्तस्तु–यथा कुठारस्य छेदननिर्वर्तकत्वेऽपि तस्याफल-त्वेन छिदिक्रियाभाव्यद्वैधीभावफलनिर्वर्तकत्वेनैव तत्करणत्वमिति द्रष्टव्यम्। **ननु** पुरुषो लिङादिज्ञानेन स्वप्रवृत्तिं भावयेदित्युक्ते सर्वेषामेव यागादौ प्रवृत्तिः किं न स्यादित्याशङ्क्य सर्वेषां प्राशस्त्यज्ञानाभावेन न सर्वेषां प्रवृत्त्यापत्तिः, किंतु यस्य पुरुषस्य कर्मप्राशस्त्यज्ञानं भवति तस्यैव तत्फलरागादिना तत्र प्रवृत्तिरित्याशये-